

FTAMP 16.41.25

<https://doi.org/10.26577/JOS.2022.v103.i4.08>**А.К. Ахметбекова** , **Э.Э. Монтанай**

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: elmiramontanayeva@gmail.com

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ҰЛТТЫҚ КИІМДЕРІНДЕГІ ӘСКЕРИ ЛИНГВОМӘДЕНИ КОМПОНЕНТТЕР

Мақалада қазақ және түрік этностарының ұлттық киім дискурсын құрайтын әскери лингвомәдени компоненттер қарастырылады. Ұлттық киім әр этностың ерекшелігін танытумен қатар, коммуникация тұрғысында ақпарат дереккөзі болып, бейвербалды дискурсты қалыптастырады. Қазақ және түріктердің әскери лингвомәдени компоненттері салт атты тіршілікпен байланысты екені белгілі. Салт аттылыққа қазақ та, түрік те көне түркілерден мұрагерлікпен ие болғандықтан, олардың мәдениетінде ортақ элементтер көп. Бұған ұлттық киімдерді жатқызамыз. Көшпелі өмір сүрген қазақтарда кәсіби әскер деген ұғым болған жоқ, салт аттылардың барлығы дерлік потенциалды сарбаз болды. Салт аттының киімінде әскери лингвомәдени компоненттер үстем еді. Бұл киімдердің әскери жағдайға ыңғайлығы соншама, қарым-қатынасқа түскен өзге халықтар өз кәсіби әскерлеріне кигізгенінен аңғаруға болады. Алайда қазақ көшпелі тұрмыс-салтын сақтап қалса, түріктер отырықшылыққа ауысып, Осман империясының негізінде кәсіби жасақ құрып, әскери киімді қалыптастырды. Бұл факторлардың ықпалын екі этностың ұлттық киімдерінің компоненттері – шалбар, қаптама, шекпен, кебенекті лингвомәденирема тұрғысында қарастыру арқылы анықтауға болады. Қазақ және түрік этносының ұлттық киім дискурсын белгілейтін әскери лингвомәдени компоненттерді талдай отырып, отырықшылыққа ауысқан түрік халқының ұлттық киіміндегі трансформациясын анықтау мақаланың мақсатын белгілейді.

Түйін сөздер: ұлттық киім, лингвомәдени компонент, трансформация, дискурс, шалбар, шекпен, қафтаң.

A.K. Akhmetbekova, E.A. Montanay*

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: elmiramontanayeva@gmail.com

Military linguistic and cultural components in the national clothes of the kazakh and turkish peoples

The paper investigates the military linguoculturological components that comprise the discourse of Kazakh and Turkish ethnic groups' national costumes. National clothing serves as a non-verbal discourse and a source of information and data in a communicative aspect, in addition to highlighting the distinctiveness of each ethnic community. It is well known that the Kazakhs and Turks' military language and cultural traits are connected to equestrian life. There are numerous similarities between Kazakh and Turkish culture since they both acquired the practice of horseback riding from the ancient Turks. This includes national clothes. Since practically all riders were potential fighters, the nomadic Kazakhs had no sense of an organized military. Traditional national clothing was dominated by military linguistic and cultural elements. This is evident from the fact that these clothes are so convenient for military situations that other peoples who came into contact with them used them in their professional armies. However, the Kazakhs retained their nomadic lifestyle, while the Turks switched to settled life, created a professional army based on the Ottoman Empire, and created a military uniform. From a linguocultural perspective, shalbar, kaptama, shekpen, and kebenek, the elements of both ethnic groups' national clothing, may be used to assess the effect of these aspects. By examining the military-linguocultural elements that influence the discourse of the national costumes of the Kazakh and Turkish peoples, the study aims to determine the change in the national costume of the settled Turkish ethnic group.

Key words: national clothes, linguistic and cultural component, transformation, discourse, shalbar, shekpen, caftan.

А.К. Ахметбекова, Э.Ә. Монтанай*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: elmiramontanayeva@gmail.com

Военные лингвокультурологические компоненты в национальной одежде казахского и турецкого народов

В статье исследуются военные лингвокультурологические компоненты, составляющие дискурс национальной одежды казахского и турецкого этносов. Помимо демонстрации уникальности каждой этнической группы, национальная одежда формирует невербальный дискурс как источник информации и данных в коммуникативном аспекте. Известно, что военные языковые и культурные компоненты казахов и турков связаны с конным бытом. Поскольку и казахи, и турки унаследовали традиционное искусство верховой езды от древних турков, в их культуре есть много общих элементов. Сюда входит национальная одежда. У кочевых казахов не было понятия о профессиональной армии, почти все всадники были потенциальными воинами. В традиционной национальной одежде преобладали воинские языковые и культурные компоненты. Это видно из того, что эта одежда настолько удобна для военных ситуаций, что другие народы, соприкасавшиеся с ней, использовали ее в своих профессиональных армиях. Однако казахи сохранили кочевой образ жизни, а турки перешли к оседлости, создали профессиональную армию на основе Османской империи, создали военную форму. Влияние этих факторов можно определить, рассматривая шалбар, каптама, шекпен, кебенек, являющихся составляющими национальной одежды обоих этносов, с позиций лингвокультураремы. Цель статьи – определить трансформацию в национальном костюме оседлого турецкого этноса, анализируя военно-лингвокультурологические компоненты, определяющие дискурс национального костюма казахского и турецкого народов.

Ключевые слова: национальная одежда, лингвокультурологический компонент, трансформация, дискурс, шалбар, шекпен, кафтан.

Кіріспе

Хроника тұрғысында әскери киім ұлттық киімнен кейін, яғни соның негізінде пайда болғаны анық. Демек, әр халықтың әскери киімінде ұлттық колориттің көрініс беруі заңды. Алайда қазіргі таңда көптеген елдердің әскери киімінде біркелкілік орын алып, ұлттық сипатты белгілейтін лингвомәдени компоненттердің жойылғаны байқалады. Олардың жасалу формасы барынша соғысуға, әскери операцияларды атқаруға ыңғайлы, еркін әрі шапшаң қимылдауға, барлық жағдайларда қолданысы кең, сарбаздарды қоршаған орта, өлім қаупінен сақтауға лайықталып, әмбебаптық сипаты басым. Сонымен қатар әскери киім мемлекеттің күш-қуатын айғақтайтын функцияны да атқаратыны белгілі. Бұл тұрғыда әскери киімнің сән-салтанаттылығы негізінен айбат көрсетуге бағытталған. Сондықтан да көптеген Еуропа елдерінде мемлекет басшылары ұлттық киімнен гөрі ел алдына әскери киіммен шығуды жөн көреді.

Тақырып таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Әскери киімнің қалыптасуы әр халықтың тарихи дамуымен тығыз байланысты. Әскери

киімді соғысуға бейімделген ұлттық киім деп те анықтауға болады. Белгілі бір елдің тарихы дегеніміз – соғыс-шайқастар мен бейбіт өмірдің кезектесуі деп білсек, әр қан майданнан кейін әскери киімнің заманға лайықтала өзгеріске түсуі өмір заңынан туындаған қажеттілік. Көбіне жеңіскежеткен халықтың әскери киімінің қықпалы басым болатыны сөзсіз. Алайда әскери форма ұлттық киімнен қаншалықты алшақтай түсті және бұған қандай факторлар әсер еткенін зерттеу арқылы халықтың мәдениетіндегі, тіліндегі, ұлттық киім дискурсындағы лингвомәдени компоненттердің қаншалықты тұрақты екенін немесе қаншалықты трансформацияланғанын анықтауға болады.

Жаһандану үдерісі мәдениеттер шекарасын жоя отырып, ұлттық ерекшеліктердің көмескіленуіне жетелейді. Заманауи технологияның дамуы негізінде әскери өнердің ұлттық сипаты архаизмге айналып, оның дискурсын құрайтын лингвомәдени компоненттердің атауларының тілдік қолданыстан тысқары қалып қою тенденциясы басым. Сондықтан да әскери өнерге қатысты атрибут атаулары интернационалданып, қазақ тілінде кірме сөздердің көптеп орын алып жатқанын көреміз. Кірме сөздер кез келген халықтың, әлемнің тілдік бейнесіне интервенция жасап, тіпті аударма арқылы баламасын бергенімен, ұлттық ділдің негізіне

нұқсан келтіреді. Сондықтан кірме сөздерге арқа сүйегеннен гөрі, әр ұлт өзінің тілдік қорына жүгінген жөн. Ғасырлар бойы әскери жағдайда өмір сүрген түркі халықтарының бұл саладағы қолданыс сөздері, атаулары мол екені сөзсіз. Осы тұрғыда туыстас қазақ және түрік халықтарының ұлттық киімдеріндегі әскери лингвомәдени компоненттерді анықтай отырып, олардың атауларына сипаттама беру, қолданыс аясын айқындау, екі этностың мәдениетіндегі орнын, функцияларын көрсету жұмыстың өзектілігін белгілейді.

Ұлттық киім мен әскери форманы ажырату негізінен Еуропада XV-XVII ғасырлардан басталады. Алайда әскери киімді ерекшелеу отырықшы халықтарда (Мысыр, Ассирия, Персия, Көне Грекия, Қытай, Жапония, т.б.) ертерек басталса, көшпелі халықтардың ұлттық киімі мен әскери киімінде айырым тек соғысқа қажетті қосалқы жасақтауда көрініс береді. Мемлекеттік құрылым орын алған отырықшы халықтарда кәсіби әскери жасақтар пайда болып, олардың билікке жақындығы негізінде әлеуметтік тұрғыда жоғары сатыдан орын алды. Бұл мәртебені белгілеу мақсатында олардың киім үлгісі де өзгешелене бастады. Ал көшпелі халықтар жаппай мобилизациялық жағдайда өмір сүргеніне байланысты, кәсіби әскери жасақтар деген ұғым болған жоқ, әсіресе қазақтарда атқа міне алатын адамның барлығы потенциалды сарбаз тұрғысында үнемі әскери жағдаятқа дайын болулары міндетті еді. Сондықтан көшпелі халықтардың ұлттық киімі мен әскери киімінің айырмашылығы жоқтың қасы. Дәлірек айтсақ, ер адам киетін ұлттық киімнің әскери сипаты үстем болды. Осыдан көшпелі қазақ этносының ұлттық киім дискурсын белгілейтін әскери ономастиканы анықтай отырып, осы элементтердің отырықшылыққа ауысқан түрік халқының ұлттық киіміндегі трансформациясын анықтау мақаланың мақсатын белгілейді.

Коммуникация тұрғысында ұлттық киім этностың бейвербалды дискурсын құрайды. Ол халықтың ерекшелігін белгілеушісі ретінде ұлттық ділдің негізін қалаушы компоненттердің бірі болғандықтан, заман талабына бағына бермейтін тұрақтылығымен сипатталады. Алайда әскери киім өзінің функциясына сай модификациялануға бейім. Бұл, біріншіден, заманауи озық техникамен жұмыс істеуге қатысты. Мысалы, ұшақ, танк сияқты әскери аппараттарды жүргізу үшін арнайы киім қажет. Екіншіден, жаңа технологиялар негізінде әскери киімді адам өмірін қауіпсіздендіре жасаудың

мүмкіндіктері кеңейе түсуде: мысалы, окқағар не су өтпейтін әскери формалар, т.б. Дегенмен модификация үдерісі адамның дене тұрпатын және климат сияқты тұрақты факторлардан асып кете алмайды. Сондықтан әскери киім, ең алдымен, адам тәніне қатысты қажеттілікті атқарушы киім екенін ескеру керек. Бұл тағы да ұлттық киімнің компоненттерін қолдануды белгілейді. Осыдан қазақ және түрік этностарының ұлттық киім дискурсын қалыптастырудағы әскери лингвомәдени компоненттер көрінісін анықтау, оларға сипаттама бере отырып, қазіргі қолданысын белгілеу, олардың атаулары мен анықтамасындағы, функцияларындағы өзгерістерді айқындау салыстырма түрінде қарастырылады. Бұл міндеттерді шешу барысында ұлттық киім дискурсы ашыла түсіп, оның компоненттерін нақтылау мүмкіндігі туады. Әскери лингвомәдени компоненттердің атаулары мен мән-мағынасындағы трансформациялардың бағытын тану арқылы әскери өнердің қазақ және түрік этностарының мәдениетіндегі орнын көрсетіп, адамзат тарихына қосқан үлесін анықтауға болады.

Зерттеу әдістері. Зерттеу мақаласының өзектілігі мен тұжырымдарын дәйектеуде ғылыми танымның зерттеу әдістері қолданылды. Лингвомәдени зерттеулерге халықтың өмір сүру салты, дәстүрдің тілдегі көрінісін қарастыру жататындықтан, лингвистикалық талдаулар әдістері: сипаттамалы, салыстырмалы-сипаттамалы әдіс, ономасиологиялық талдау, тарихи-салыстырмалы әдіс кең қолданылды. Ұлттық киім дискурсын қалыптастырушы элементтерді сипаттай отырып, қазақ және түрік халықтарына ортақ әскери киім үлгілерінің қолданысын диахроникалық және синхроникалық тұрғыда салыстыру жүргізілді.

Талқылау және нәтижелер

Ұлттық киім белгілі бір халықтың ерекшелігін көрсетумен қатар, сол халықтың ұлт тұрғысында қалыптасу барысында қалай өмір сүргенін, қоршаған ортаға қалай бейімделгенін, дүниетанымдық ұстанымдары, мәдени құндылықтары жайында біршама ақпарат беруші дереккөз болып табылады. Ұлттық киім деп – белгілі бір этносқа тән киімдер жиынтығы болып, оның дискурсын белгілейтін компоненттердің біркелкі стильдегі көрінісін атаймыз.

Киім материалдық мәдениеттің бір бөлігі ретінде бірнеше функцияны атқаратыны белгілі. Біріншіден, киім кию – қоршаған ортаға бейімделуден туындаған қажеттілік. Екіншіден,

физиологиялық жағынан адамның жынысын, жасын көрсету функциясын атқарғанын байқаймыз. Үшіншіден, әлеуметтік тұрғыда адамдардың мәртебесін, қоғамдағы орнын көрсетумен қатар, ұлттық және аумақтық, діни көзқарасы бойынша ажыратуға мүмкіндік береді. Дж.Флюгельдің пікірінше, адамдар ұят, қорғаныс және сәндік мақсатта киінеді (Флюгель, 1971: 16). Демек, киімнің динамикалық даму бағытын қажеттіліктен этикаға, одан эстетикаға деп көрсетуге болады. Киім әр этностың ерекшелігін белгілейтін элемент болумен қатар, сол этностың мәдениетінің презентациясы іспеттес. Ұлттық киім арқылы әр халықтың мәдениетінің ерекшелігін танып білуге, эстетикалық талғамы, бейімделу формалары мен тұрмыс-салтының көрінісін анықтауға болады.

Ұлттық киім негізінен екі фактордың негізінде қалыптасады: климаттық және өмір сүру салты. Климаттық фактор киімнің суық және ыстық ауа райына бейімделуімен көрініс береді. Ал өмір сүру салтына байланысты фактордың көрінісі күнделікті тұрмыс-тіршілікке, әлеуметтік жағдайға және этнос тұрғысында болмысын, өзінің өмір сүру аймағын қорғауға икемделу барысында жасалған киімде бейнеленді. Қорғаныстан туындайтын соғыс, шапқыншылық, шайқастар адамдардың жан сақтау, қару-жарақ, киімнің ыңғайлы болу жағынан үстем болу талабы этностың ұлттық киімінде әскери лингвомәдени компоненттердің орын алуын белгіледі.

Ұлттық киімдегі әскери лингвомәдени компоненттер деп – көбіне соғыс сияқты төтенше жағдайларға лайықтала қалыптасып, ұлттық дискурспен байланысты ерекшеліктерін сақтаған киімдерді және олардың атауларын белгілейтін лингвомәдени ремаларды атаймыз. Лингвомәденирема (лингвокультурема) терминін енгізген В. Воробьев оны мәдениет элементінің тілдік белгідегі проекциясы деп анықтайды. Ғалым бұл терминді мәнінде ұлттық-мәдени компоненті бар лексиканы белгілеу үшін қолданған. Лингвомәденирема тіл мен мәдениеттің өзара қарым-қатынасын, байланысын зерттеуде осы екі салаға қатысты және екі саланың ерекшеліктерін синтездей біріктірген бірлік ретінде қарастырылады (Воробьев, 2006: 46). А.С. Мамонтов лингвомәдениреманы әлемді танудағы ұлттық ерекшеліктің тілдегі көрінісі деп, онда белгілі бір мәдениет өкілі тұрғысында адамның өзі және оның әрекеті бейнеленеді деп тұжырымдайды (Мамонтов, 2000: 298).

Ғалымдар тілдік бірлікті зерттеу барысында тілдің тарихи қалыптасқан әлеуметтік және мәдени ортасын ескеру қажеттігін айта келе, лексикамен байланысты туындайтын бейнелер құрылымдары тұрғысында қарастыру керектігін көрсетеді: «Лексическое значение – это сложное образование, содержащее не только информацию, об именуемом объекте, но и образные структуры, существующие в коллективном бессознательном. Значение, в широком понимании, предполагает совмещение как лингвистического, так и экстралингвистического знания» (Байгусинова, 2009: 79). Қазақтың ұлттық киімге қатысты лексикасының мәдени мазмұны көбіне атауға ие болған заттың әуелгі функцияларымен байланысты болды. Мысалы, қазақ батырларының киім-кешегі деген тізімде «жамшы» және «қаттама» деген киімдер орын алады: «Жамшы» – жамылғы. Желең жамылатын тон. «Қаттама» – қаттау, көкірекше. Қалың кездеме (https://adyrna.kz/post/2348?lang_name=en-it&sait=ar). Тіпті киім атауларының түсініктемесінде сөздің мәні әрекеттен туындағанын көреміз. Бұл әрекеттер белгілі жағдайға ишара етіп, бейне тудырады. Бейнелер белгілі бір ақпаратты қамти отырып, лексикалық мәннің аясын кеңейте түседі. Әскери мәнді белгілейтін функциялар негізінен адамның тәнін сырт құбылыстардан қорғау, жағымсыз ортаға, оқиғаға төтеп беру, үстем болу әрекеттерімен байланысты бейнелер қалыптастырды. Сондықтан да ұлттық киімнің кей компоненттерін әскери деп анықтауға олардың көбіне ұрыс-шайқастардағы қолданысы және күнделікті өмірде қолданыла келе, төтенше жағдайға тез трансформациялана алу мүмкіндіктері негіз болды.

Лексика мәнімен байланысты бейнелер белгілі бір мәдени ортаға негізделген сөздің концептілерін өрістетеді. Сөз концептілерінің туындауына адамның әлемді танудағы тәжірибесі негіз болады. Осыдан лингвомәдени номинативті бірлік дегеніміз – түсінік, бейне және басқа мәндермен байланысты ассоциативті байланыстар (Байгусинова, 2009: 81).

В.И. Карасик мәдени концептілердің үш жағын айқындайды: бейне, ұғым және құндылық (Карасик, 2002: 98). Ғалым концептіні белгілі бір құндылыққа ие, жеке және ұжым жадында сақталған маңызды ақпарат деп көрсетеді (Карасик, 2002: 107). Бейне экстралингвистикалық компонент тұрғысында концептің туындау ортасын белгілесе, ұғым лексиканың мән-мазмұнына қатысты. Ал құндылық

мәдени категория тұрғысында адамның атауға ие болған затқа деген қатынасын білдіреді. Концептідегі бейне, ұғым, құндылықты осы ақпарат біртұтастықта ұстап тұрады. Ақпарат сөз концептісінің диалектикалық дамуына негіз болып, ақпараттардың қарым-қатынасын белгілеп, дискурс қалыптастырады.

Ұлттық киім дискурсында орын алған әскери компоненттерді нақты бөліп-жарып көрсету қиын. Кез келген этнос, халық, жаугершілік соғыстарды басынан кешіргендіктен, күнделікті киім үстінен қару-жарақ асыну арқылы не қосалқы киім арқылы төтенше жағдайға бейімделген. Алайда қатардағы адам, кәсіби сарбаз болмаса, үнемі соғыс жағдайында өмір сүре алмайды. Сондықтан әскери компоненттер дегенде, осы салаға арналған еңбектерде қару-жарақ түрлері, арнайы әскери киім үлгілері жеке қарастырылады (*David Cole (2007) The Survey of U.S. Army Uniforms*). Қару-жарақ алғашқы қауымдық кезеңде аңшылықпен байланысты пайда болып, жаугершілік заманда түрлене дами түссе, әскери киімнің пайда болуы кәсіби әскери жасақтардың қалыптасуымен байланысты. Дегенмен дүниежүзінде қалыптасқан әскери формалардың негізін құрайтын компоненттерді зерделей қарасақ, олардың көпшілігінің негізі атты жасаққа және адамның денесіне жарақат салатын өткір саймандардан қорғануға мүмкіндік беретін киімдерге қатысты. Денені қылыш, оқ сияқты қарулардан қорғайтын киімді б.з.б. римдіктер, Александр Македонскийдің сарбаздары қолданғаны белгілі. Бірақ олардың көбісі жаяу әскер болды. Ал атқа мінген гетайрлар киімі жаяулардан тек сән-салтанатымен ерекшеленді. Жылқы малын шапқыншылықта кең қолдану үлесі Атилланың үлгісі бойынша соғыс өнерін жетік меңгерген, жаугершіліктің негізінде үлкен империялар құрған түркі тілдес халықтарға тиесілі. Демек, әскери киімнің дискурсын құрайтын лингвомәдени компоненттерге атқа мініп жүруге ыңғайланған және қару-жарақтың залалына тосқауыл болатын киімдерді жатқызамыз. Өйткені қару-жарақ техникасы дамыған ХІХ ғасырға дейін соғыстарда негізінен атты әскер және құрал-саймандары жетілген әскерлер жеңіске жетіп отырған. Сондықтан жеңімпаздардың киім үлгісі басқа әскерлерге ықпал еткені сөзсіз. Өмірі атпен байланысты халықтардың ұлттық киімінде әскери дискурстың басымдылығы айқын көрінеді. Бұл киімдердің атаулары олардың функцияларымен тікелей байланысты болды және атау мен функция байланысының

негізінде басқа ұлттардың қолданысында көбіне түп номинациясын сақтап отырған.

Жалпы қазақ ұлттық киімінің генезисі көне түркілердің киімдерімен байланысты. Сондықтан да көне түркілердің тұрмыс аймағында көшпелі өмір сүру салтын жалғастырған қазақ ұлттық киімі мен көне түркі киімінің айырымы бірен-саран.

Қазақ этносының ұлттық киімі Орта Азияны мекендеген көшпелі түркі халықтарының киім-кешегінің заманына қарай бейімделген үлгілері болып саналады. Мал шаруашылығымен айналысу табиғат аясында ауа райына төтеп берумен және малын аң-құстан, барымташылардан қорғап, сақтап қалу жағдайында өмір сүруді мәжбүрледі. Егер де отырықшы халықтардың бас сауғалар тұрақты үй-жайы, қорғаны болса, малмен күн көрген, әсіресе жылқы малын баққан қазақ үнемі ат үстінде өмір сүргені белгілі. Бұл жағдай қазақ халқының киімінің мобильділігін белгілеп, табиғаттың дүлей күшіне төтеп беруге және тағылардан болсын, не бөтен малға сұқтанған барымташы қарақшылар болсын, солардың қару-күшіне қарсы тұруға мұрша беретіндей үлгіде қалыптасты. Әрине, қазақ жерінің солтүстік аймағы мен оңтүстік аймағын мекендеушілердің киімі бірдей болған жоқ, алайда киім үлгісі ұлттық сипаттағы қалыптарын сақтай отырып, негізінен, киімнің материалы жағынан айырмашылығы болды.

Дала мәдениетінің дамуында жылқыны қолға үйретіп, көлік ретінде қолданудың маңызы өте зор. Жылқы дала мәдениетінде жүйріктік пен үстемдік символы болып, көшпелі халықтың айнымас атрибуты тұрғысында түркі халқынан енші алған қазақ ділінің қалыптасуындағы орны ерекше (Fidan, 2011: 97). Жылқы малын көлік ретінде пайдалану қазақ халқы мәдениетінің негізін құрады. Жылқы көшпелі дала халқының экономикалық, әлеуметтік, саяси өмірінде жан-жақты рөл атқарды. Қазақ байлығын жылқымен есептеп отырған, айыппұл, қалың мал сияқты төлемдер аттың санына қарай реттелген және жылқы тек көлік, аң аулайтын құрал ретінде ғана емес, сондай-ақ оның етін, сүтін, терісі мен тіпті жал-құйрығына шейін қажетіне жаратып отырған (Потапов, 1949: 47) Осыдан қазақ: «Ақырзаман аттан айырылған жерде» (Оспан, 2004: 285) деп, бүкіл тұрмыс-тіршілігін атпен байланыстырған. Кең даланы игеру, онда билік құру қазақтан жылқының төзімділігін, ыстық-суыққа деген шыдамдылығын, алыс сапарға не кез келген уақытта соғыс, шайқастарға дайын

болуын талап етті. Климат және жылқыға мініп жүру қазақты соған лайықталған, ыңғайланған киім киюге икемдеді. Осындай қазақтың ұлттық киімін құрайтын компонент **шалбар** деп аталып, көне түркілерден келе жатқан материалдық мәдени артефакт болып табылады.

Шалбар сөзінің этимологиясын зерттеушілер парсы тіліндегі شلوار (shalwar) сөзімен байланыстырады. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде шалбарға мынадай анықтама берілген: «Қой терісінен тігілген, балағы аяқ басына түсіп тұратын, бұтқа киетін сырт киім». Сонымен қатар шалбардың матадан тігілетіні де көрсетілген (ҚТТС, 1986: 108).

Қазақ тілінде «шалбарлану» деген етістік бар: жеңіл-желпі сырт киім мен жейде-көйлектің етегін шалбар ышқырына тығып қою (ҚТТС, 1986: 108). Бұл етістік мәнінің негізінде шалбар қалыңдау материалдан жасалатыны анық. Шалбар сөзінен гөрі одан туындаған «шаровары» атауы дүниежүзіне кеңірек тараған, әсіресе климаты жылы аймақтарда (Иран, Ауғанстан, Үнді елдерінде) «шаровары» сөзі қолданылатыны байқалады. «Шаровары» сонау скиф-сарматтардан келе жатқан киім үлгісі екенін римдік ақын Овидийдің жазбаларынан белгілі. Ал араб саяхаттанушылар «шаровары» сөзінің қолданысын орыс саудагерлерімен байланыстырады (Ибн Омар ибн Даст, Ибн Фадлан). Осыған қарағанда, арабтарға шалбардың таңсық екенін байқаймыз. Шалбар сөзі араб тіліне метатеза құбылысына сай «سِرْوَال» (sirwal) түрінде еніп, шамасы «шаровары» түрінде таралуына негіз болған. Шалбарды киім тұрғысында арнайы зерттеген Фатма Айхан оның пайда болуын ғұндармен байланыстырып, Түркия еліне бұл киім сонау Орта Азиядан келгенін дәлелдей келе, «шалвар» деген атаумен таралғанын көрсетеді. Шалбар отырықшылыққа ауысқан Анадолыдағы түріктердің негізгі киімі болғанын және Түркияның әр аймағында түс пен фасоны жағынан түрленетінін жазып, әлі күнге дейін кең қолданыста екенін баяндайды. Шалбарды еркек пен әйелдер бірдей киетін (Ауһан, 2021: 61). Автор берген суреттерде шалбардың жеңіл матадан бөксе жағы қатпарлана кендеу тігілгенін көреміз.

Осыдан мынадай тұжырым жасауға болады: әуелден шалбар теріден жасалған, балақты, атқа мінуге ыңғайлы да, ықшам қалың киім. Теріден не жүн, мақтамен сырмалып жасалған шалбар түрлері негізінен суық аймақтарда қолданылған. Жылы аймақтарға ойысу барысында шалбар матадан тігіліп, фасоны кеңеюге бет алған. Бұл

фасонның шалбардан айырмашылығы болғандықтан, «шаровары» деген атаумен бөлектене бастаған. Тері шалбар жылы климатта қолданыстан шығып, мата сияқты материалдардың қолжетімді болуына қарай «шаровары» жеке киім түрінде қалыптасып қалған. Қазақтар «шаровары» атауын да, оның жұқа матадан тігілген үлгісін де еш қолданбағаны байқалады. Өйткені жеңіл матадан тігілетін шалбарларды қазақтар ыштан не дамбал деп атаған. Қалың шалбар қазақ киімінің атрибуты тұрғысында атқа мініп жүруге лайықталған, сондықтан оның спецификасы тек аттың көлік ретінде қолданыстан шыққан кезінде ғана өзгере бастағанын көреміз.

Қазақ тілінде **ыштан** – ұзын балақты іш киім, дамбал (ҚТТС, 1986: 421) деген мәнде шалбардың астынан киетін киім. Бұл киім атауы (іш+тон, түркі тілінде «тон» сөзі киім деген мәнде қолданылған) ішкі киім деген екі сөзден құралған (Ысқақова т.б. 1966: 2). Ыштан – ер адамдардың киетін киімі. Балағы етіктің ішіне салынып, жұқалау матадан тігіледі. Бұл киім климаты жылы аймақтарда сырт киім қатарында қолданылғаны байқалады. Орыс тілінде этимологиясы түркі тілімен байланысты «штаны» деген сөз кең қолданылады. Тіпті шалбар сөзін орыс тіліне аударуда «штаны» сөзі қолданылады.

Түркілерде ыштан «дон» (don) деп аталады. Үлгісі шароварыға ұқсас, бірақ ішкі киім ретінде төсекте жатқанда не үй ішінде киіп жүруге арналған. Бұл сөздің этимологиясы іш+тонмен байланысты (R.E.K., 1969: 93). Түркі сөздігінде донды тон сөзінің эволюциясы деп қарастырады. Ал 1900 жылғы «Kamus-i Turki (Камус-и Турки)» сөздігінде «дон» шалвар деп түсіндіріледі. Кейіндері «дон» сөзінің орнына «кюлот» сөзінің қолданғаны байқалады.

Байқастасақ, «шалбар» атауы тек түркі тілдес халықтарда қалған. Ал көршілес елдер бұл киім үлгісін өз тіршіліктеріне лайықтай келе, не «шаровары», не «штаны» деп алған. «Шалбар» салт аттының атрибуты тұрғысында лингвомәдениерема болып қалған.

Қазақтың ұлттық киімі **қаптама** салтанатты сән киімдерге жатпайды. Бұл киімді қазақтар негізінен солтүстік өңірде кең қолданған. Сөздікте мынадай анықтама берілген: «Суықта киетін сырты тысталған қалың киім, тон, шекпен. Қаптама – суыққа сырттан киетін тон» (ҚТТС, 1982: 30). Қаптама қалың киім болғандықтан, біріншіден, суық өткізбейді, екіншіден, қылыш сияқты өткір қаруларға тосқауыл болған.

Қаптаманың бұл функцияларына қатысты Ақтамберді жырау «қаттау» киімі жайында мынадай мәлімет береді:

Киім кесең қаттау ки,

Суық келсе панаң-ды.

Найза тисе қалаң-ды,

Тобылғының беректей (Мағауин, 1970: 119).

Қазақтың жауынгерлік киімі ретінде қаттауға мынадай сипаттама берілген: «Ол – «қаттау» деп аталатын, ауыз әдебиетінде, жазба деректерде қазақ жауынгерлерінің қорғаныс киімі ретінде айтылатын, матадан бірнеше қабаттап сырып, берік болу үшін тігісінің арасына қыл, мақта салынып тігілетін жауынгерлік киім. Матадан немесе жұмсақ киізден тігіліп, мақтамен, жүнмен сырылып жасалған сырт киімдерді қорғаныс жарағы ретінде кию Шығыста өте ертеден белгілі (<https://kk.wikipedia.org/>)».

Қаттау мен қаптама арасында айырмашылық бар екені сипаттамасынан байқалады: екеуі екі түрлі етістіктің туындылары болып тұр – қаттау және қаптау. Қазақта қаптама суықтан сақтайтын күнделікті киетін киім болса, қаттаудың жауынгерлік сипаты басым.

Қаптама дүниежүзінде кафтан деген атаумен белгілі, шамасы «қаптама+тон» (қапталған киім) сөздерінің бірігіп, ықшамдалған формасы ретінде түркі кезеңінен қалыптасқан: Махмұд Қашқаридің «Диуани-луғат-ат-түрк» сөздігінде «*قفتان*» (қафтан) деп берілген (Mahmut, 1985: 435). Әлішер Науаи өзінің «Ескендір қабырғасы» атты дастанында Дари әскерін сипаттағанда, оның бір бөлігі ақ кафтан киген деп жырлаған (Науаи 1941). Кафтан Осман түріктерінде мәртебесі жоғары адамдардың киетін киімі болған: «Kaftan, biçim itibariyle entari gibi, önden açık, boyu uzun üst giysisidir. Kolları uzun veya kısa olabilmektedir. Entarinin üstüne giyilen kaftan, Osmanlı kıyafetleri içinde, çok önem verilen ve itibar gören bir giysidir. Kaftan denince ilk akla gelen giysiler, padişah kaftanları ve saray mensuplarına ait olanlardır» (Görünür, 2006: 62). Бұл сипаттамаға қарағанда, кафтан сипаты жағынан қазақтың шапанына ұқсайды. Осман сұлтанатының басшылары кафтанды марапаттау, сый-құрмет көрсету үшін арқаға жабатын сый киім деп қабылдаған.

Ал 1841 жылы басылып шыққан «Историческое описание одежды и вооружения Российских войск» деген кітапта 922 жылы Волга Болгариясына халиф Муктедирдің елшісі болып келген Ибн-Фоссланның орыс ақсақалын жерлегенде оған кигізген киімді былай сипаттайды: «*Два исподнія платья – верхнее и нижнее – сапоги, курта хафтанъ, изъ золотой*

парчи, съ золотыми пуговицами и золотая же, парчевая шапка, опушенная соболемъ» (КТТС, 1841: 4). Бұл деректерге қарағанда, қаптама модификациялана және өзге мәдени ортаға бейімделе орыс елінде кең қолданған. Орыс халқы кафтанның бірнеше түрін қолданған, соның ішінде «тегиляй» деген киім соғысқа киетін арнайы киім болып, «брондалған кафтан» деп сипатталады. 1888 жылы И.Н. Кушнеровтің баспасынан шыққан «Русская военная сила» деген кітапта тегиляйға мынадай анықтама берілген: «...часто употреблялся особый вид доспеха, называвшийся тегиляемъ. Это было суконное платье съ короткими рукавами, съ высокимъ, стоячимъ воротникомъ, длиною ниже коленъ. Все оно было толсто подбито ватою или пенькою и, наконецъ, простегано. Въ такомъ видѣ тегиляй почти такъ же хорошо служилъ защитою, какъ и металлическій доспехъ, но стоилъ очень дешево, а потому и употреблялся ратниками, не имевшими средствъ приобрести доспехъ» (Русская военная сила, 1888:97).

Тегиляйдің сипаттамасы дәлме-дәл қазақтың қаттау киіміне сәйкес келеді. Тегиляйдің этимологиясын ғалымдар монғол тіліндегі «*тигу*, сырмалау» сөзімен байланыстырады. «*Тигу*» сөзі қазақ тілінде осы мәнде қолданылатыны белгілі. Қазақтарда бұл киімнің өз атауы сақталып, негізгі технологиясы қабаттаумен, қаттаумен байланысты екендігін көрсетеді.

Қаптаманың негізі қой терісінен жасалатындықтан, орыс халқы өздеріне қолжетімді маталарды қолдана отырып, теріні зығыр, мақта, мата сияқты маталармен алмастырып, қаптаманы кафтанға айналдырған. Жылы аймақта өмір сүретін түріктер де терінің орнына мата қолданып, қаптаманың жасалу технологиясына трансформация енгізген. Дәулеттілері атлас, парча, барқыт сияқты қымбат маталарды астарлау арқылы кафтанды сәнді киімге айналдырған. Алайда кафтанның әскери дискурсы басымдылық танытқаны байқалады. Әскери жасақтардың негізгі киімі ретінде кафтан кең қолданған. Олар қаптама мен қаттау киімдерінің жасалу технологиясын біріктіре отырып, қатардағы сарбаз да, әулетті офицер де кие алатын киімге айналдырған. Ең қызығы, түріктер кафтанның үйде киетін жеңіл түрінің атауын демде «*энтари*» деп өзгерткен. Кафтан мен энтариді салыстыра қарастырған мақалада, екеуінің пішімі ұқсас екендігі айтыла келе, энтариді үлкендер де, бала-шаға, әйелдер де кез келген жерде кие алатын болса, кафтан тек ересектер салтанатты жиындарға ғана киетін киім болған

деп, оның символдық мәні, ерекше қадір-қасиеті бар екеніне зер салады (Görünür, 2006: 64). Бұдан кафтан әскери дискурсынан айрылып, барлық отбасы мүшелеріне қолжетімді киімге айналып, функциясы өзгеріске түскенде, бірден басқа атауды қабылдағанын көреміз. Демек, кафтан деген номинацияның өзінде әскери коннотацияның орын алатынын байқаймыз.

«Кафтан» және «тегилай» қазақтың ұлттық киіміне жатпайды. Бірақ бұл екі киімнің пайда болуына «қаптама» мен «қаттау» атты қазақтың төл киімдері негіз болғаны сөзсіз. «Қаптама» мен «қаттау» өз функцияларын толыққанды атқарып, олардың тігілу, жасалу технологиясы бастапқы күйін сақтап қалғандықтан, қазақ үшін олардың атауларының да, формаларының да өзгеріске түсуінің еш қажеті болмаған. Дегенмен аталған екі киімнің әскери жағдайларда көбірек киіліп, шайқастарда денені қорғау, сақтау функцияларын өз деңгейінде атқару нәтижесінде оларды басқа этностар әскери киім ретінде қабылдағанын көреміз. Бұл тенденцияны шекпен киімінің таралу тарихынан да байқауға болады. Қазақтарда шекпен тек түйенің жүнінен тоқылатын жаздық сырт киім болған (<https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%A8%-D0%B5%D0%BA%D0%BF%D0%B5%D0%BD>). Ол – жұқа әрі су өткізбейтін, ұзақ киіс беретін киім ретінде танымал. Алтайлықтар бұл киімді астарлы, барқыт сияқты қымбат матадан тігілген жаздық сырт киім деп сипаттайды (Екеева және Екеев, 2021: 106-107). С.И. Ожеговтың түсіндірме сөздігінде, сондай-ақ «Мода және киім энциклопедиясында», т.б. сөздіктерде этимологиясын «шекпен, шекмен» сөзімен байланыстыра, жүннен емес, матадан астарлап тігілген киім «чекмень» атауымен орыс казактарының офицерлік киімі деп көрсетілген. Сондай-ақ кавказ халықтарының әскери киімі болған «черкеска» да «шекпен» атауымен байланыстырылады (<https://how-to-all.com/>). «Шекпен» киімін өзге халықтар әскери формаға айналдырғанына қарағанда, әуелгі таныстық та әскери жағдайда болғанға ұқсайды. Демек, мәдени концепт тұрғысында шекпеннің құндылық, бейне және ұғымдық мәні оны әскери киім деп қабылдауға негіз болған.

Шекпен атты киімге түріктер бірнеше сипаттама береді: 1. *Sepken* – *Kolları yırtmaçlı ve uzun, harçla işlenmiş bir tür kısa, yakasız üst giysisi* (Жеңі ұзын, жағасыз сырт киім). (<https://sozluk.gov.tr/>); 2. *Sebken* – Жібек әскерлердің, саудагерлердің жекеттің орнына киген киім түрі (R.E.K., 1969:51). 3. Осман дәуірінде киетін екі

қатар қиғаш түймелері бар, сәнді, қысқа, жеңсіз кеудеше түрі. Ол барқыттан немесе тоқыма матадан жасалған. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Sepken>; 4. «Жепкен» сөзі тарихта алғаш рет *Pavet de Kurteille, Dictionnaire Turc Oriental* (1500 жылға дейін) «Иыққа лақтырылған қысқа капюшон» [Ахмет Вефик Паша, *Лугат-ы Османи* (1876)] еңбегінде белгілі болды. <https://turkcenedemek.com/kelime/sepken/>.

Бұл сөздіктерде «жекпен» киімінің атауы қазақтың «шекпенімен» байланысты екені көрінгенмен, үлгісі мен материалында біршама өзгерістердің орын алғанын байқаймыз. Негізінен, өзгерістер киімнің мәдени компоненті тұрғысында ортаға бейімделуден туындаған. Дегенмен шекпеннің әскери дискурсы көрініс береді.

Сонымен қатар киімнің ақпараттық функциясына қатысты түріктерде мор-шекпен деген ұғым бар: «Мор Жепкен» әйелдер құқығын қорғауда, әсіресе мал шаруашылығымен айналысатындар арасында маңызды рөл атқарған. Әйелдің Мор Жепкенді ауыл алаңындағы дарға асуы немесе үстіне киюі, бұл әйелдің күйеуінен жәбір шегіп жүргенін және онымен ажырасқысы келетінін көрсетеді. Әйеліне зорлық-зомбылық көрсеткен еркектер халықтан шеттетіліп отырған деген фактілер бар (<https://www.kadinisci.org/kultur-sanat/mor-sepkenli-kadinlar-anlatiyor/>). Бұл тұрғыда жекпен сөзінің этимологиясы түрік тіліндегі «жамау, дөрекі тігу» етістігі деп көрсетіледі.

Шамасы, түріктерде түйе жүні қат болғандықтан, шекпен тоқуда оны қой не ешкі жүнімен алмастыру жүрген сияқты. Әрине, оның сапасын түйе жүннен тоқылған шекпенмен еш салыстыруға келмейді. Материалдың ауысуына байланысты шекпен түріктерде халі нашар адамдардың киімі деген концептіде қарастырыла бастаған. Сондықтан әйел адам өз еркімен жайсыздау киім кию арқылы өзінің тұрмыс жағдайы нашар екендігін хабарлай алған.

Қазақтарда шекпен бағалы киімдер қатарына жатады. Сондықтан қазақ «шен-шекпенге ие болу» дегенді қызметте мәртебесінің жоғарлауы деп біледі. «Шен-шекпен» сөздерінің қосарлана бірге жүруі, «шенді шекпен» тіркесінің қалыптасуы әскери шеннің не өкімет қызметіндегі шенеуніктер мәртебесінің жоғарлауы шекпен кигізумен қатар жүргенін көрсетеді. Патшалық Ресейде шенеуніктер әскери формаға ұқсас киім киетін. Қазақ осы форманы «шекпен» деп қабылдауы бұл сөздің әскери концепті бар екенін көрсетеді.

Қазақтың ділінде киімнің жасалу технологиясы, мән-функциясы атауымен тығыз байланысты деген түсінік қалыптасқан. Егер киімнің жасалу технологиясында не функциясында өзгеріс болса, оның атауында да өзгеріс көрініс беріп отырғаны байқалады. Сондықтан да шекпен түйе жүнінен жасалмай, матадан не басқа жүннен сырмалып жасалса, бұл киім атауы шекпен «шапан» сөзіне трансформацияланған.

Қазақ халқының кебенек деп аталатын киімі көнеден келе жатқан артефакт. Сөздікте былай сипатталған: малшылардың аяздан, жауын-шашыннан қорғану үшін киетін жұқа киізден тігілген сырт киімі (ҚТТС, 1979: 535). «Казахстанская национальная одежда» (XX – начало XX века) кітабында кебенек көбіне ақ киізден тігілетін, капюшоны бар ұзын плащ, малшылардың қар-жаңбырға киетін киімі деп сипатталған (Захарова, 1964: 55-56). Түріктердің сөздіктерінде кебенекке (түрікше кепенек) киізден жасалған, жеңі жоқ, малшылар иығына жамылып жүретін киім деген сипаттама берілген.

Қазақта да, түрікте де «Ерді кебенек ішінде таны» (Оспан, 2004: 45) (Керенек altında ег уа-тар) деген мақал бар. Бұл мақал адамдарды сырт келбетіне, киіміне қарап бағалау дұрыс болмас деп интерпретацияланады. Бұдан кебенек мал соңында жүрген кедей-кепшік киетін киім деген дискурстың қалыптасқаны байқалады. Ал Ш. Уәлиханов кебенекті жауынгерлер киімі деп анықтаған (https://adyrna.kz/post/2348?lang_name=en-it&sait=ar). Кебенектің функциясын қарастырсақ, оның суықтан да, қар-жаңбырдан да қорғай алатынын және суық маусымда далада түнегенде, көрпе-төсек ретінде қолданылатынын көреміз. Бұндай киім алыс жолға, ұзақ уақытқа сапар шегушілерге не жорыққа шыққан сарбаздарға арналған деп айта аламыз. Сапар шегушілер құдайы қонақ бола алады, ал жорыққа шыққан сарбаздар далада түнеуге мәжбүр екендігі сөзсіз. Сондықтан да қазақ «Кебін киген келмейді, кебенек киген келеді» (Тұрманжанов, Ахметбекұлы, 2004: 113) деген мақалды малшылардан гөрі, жауынгерлерге қатысты айтқан. Бейбіт кезеңде кебенектің жел-судан, суықтан қорғайтын қасиетін малшылар да барынша қолданған. Кебенектің пошымы қазіргі кенептен тігілген әскери плащқа ұқсайды. Бұл плащты малшылардың да қолданатынын көреміз. Сондықтан кебенек жауынгер сарбаздардың арнайы киімі болғаны сөзсіз.

В. Воробьев пікірінше, лингвомәденирема ой формасының тілдік көрінісі мен мәдени ортамен байланысты ассоциациялардың қо-

сындағынан тұрады. Бұл сөз-белгі ерекше мәдени коммуникацияға жетелейді. Осыдан лингвомәденирема тек тілдік қана емес, экстралингвистикалық ақпарат көзі, мәдениеттің мәнін айқындаушы ретінде қызмет етеді (Воробьев, 2006: 48). Осы тұрғыда кебенек сөзімен байланысты туындайтын ассоциация кебін концептісімен, яғни өлім, ұзақ сапар, жалғыз қалу бейнелерімен байланысты. Егер де шалбар, шекпен, қаптама киімдері салт атпен байланысты бейнелер тудырса, кебенек міндетті түрде жапан далада түнеуге мәжбүр жауынгер бейнесін көз алдымызға келтіреді. Кебенек пен кебіннің фонетикалық дыбысталуындағы ұқсастық та екеуіне ортақ бейненің орын алуын белгілейді. Сонымен қатар кебенек адамды басынан (капюшон) тобығына дейін жауып тұруы кебінге қатысты сигналмен бірдей болса, оның функциясына қатысты ассоциациялар түнерген түн, жауынды суық күнмен байланысты. Алайда кебенек киген адамға қатысты ассоциацияларды тіршілік иесінің сапардан міндетті түрде оралуы, өлімді жеңіп шығуы, өмірін сақтап қалуы деп тізуге болады. Кебенек – адамның стихияға қарсы тұруына көмектесетін киім. Оның әскери дискурсы жауынгердің соғысуға, өліммен байланысты жолсапарға төтеп беруге деген дайындығымен белгіленеді.

Қорытынды

Ұлттық киім белгілі бір этнос, халықтың өмір салты мен дүниетаным негіздерінен ақпарат беретін дискурс десек, оны құрайтын элементтерді лингвомәдени компоненттер деп білеміз. Ұлттық киімнің дискурсы лингвомәдени компонент тұрғысында олардың қандай жағдайда қалыптасқаны, киілу аясы, функциясы, символдық мәні, т.б. жайында ақпарат береді. Ұлттық киім қоршаған ортаға бейімделуден пайда болса, оның компоненттерінің лингвомәдениремаға айналуы мәдени құндылықпен анықталады. Мәдени құндылықтың негізін құрайтын жерін, елін қорғау парызы әскери үрдістің қалыптасуын міндеттеді. Кәсіби жасақтары жоқ этностарда бұл үрдістің ұлттық киімде көрініс беруі заңдылық, оны құрайтын компоненттерінде соғыс, шайқас, төтенше жағдайға меңзейтін ақпаратты тануға болады. Бұл лингвомәдени компоненттерді әскери не әскери емес деп нақты анықтау даулы мәселе. Дегенмен ұлттық киімнің әскери лингвомәдени компоненттерін белгілеуде екі ұстанымға негізделуді ұсындық:

1. Салт аттылықпен байланысты, яғни жылқы малын көлік ретінде мінуге ыңғайлы киімдер жиынтығы; 2. Кәсіби жасақтардың формаларын құрайтын киім үлгілерінің генезисі болып табылатын киімдер.

Салт аттының барлық киімдерін әскери деп анықтауға болмайды, бірақ әр киімнің функциясын қарастыру барысында кей компоненттердің төтенше жағдайға әбден лайықталғанын байқауға болады. Мысалы, қарастырылған кебенек сияқты киім ұзақ жорық, қиын-қыстауға төтеп беретін, өзі киім, өзі төсек функциялары негізінде әскери киімдер қатарына жатады. Кебенек киген қазақ жауынгер бейнесі ер азамат Отан үшін, жер үшін жанын беруге дайын деген ассоциация тудырады.

Салт аттылар киімдеріне статикалық қасиет тиесілі. Сол киім жаяулардың қолданысына берілсе, киімнің трансформацияға ұшырайтынын байқаймыз. Динамикалық үдеріс киімнің функциясынан гөрі фасон-үлгісінде көрініс береді. Кебенекті жаяу малшы кигенде, оның жеңін алып тастау қажеттігі туады. Осыдан түріктердің кебенекті малшылардың киімі деп қабылдауы орын алған.

Ұлттық киімдердегі әскери компоненттердің мәнін этносаралық ықпалдастық нәтижесінде анықтауға болады. Көрші орналасқан этностардың әскери киімдерінде түркілерден енші алған қазақ киімдерінің негізінде қалыптасқан. Қарастырылған қаптама, шалбар, шекпендер орыс, украин, т.б. халықтардың әскери жасақтарының киімдерімен байланыстылығы олардың этимологиясынан көрініс береді. Түрік халқы ата-баба дәстүрімен салт атты түркілер киімдерін сақтай білген. Алайда климаттың жылы болуы және отырықшылық өмір салты ұлттық киімдердің өз ортасына ыңғайлана, бейімделе өзгерістерге түскенін көрсетеді. Түрік этносы шалбар киімінің атауын да, мәдени мазмұнын да сақтап қалған, бірақ қазақтар үшін олардың шалбарларының үлгісі «шароварыға» айналып кетті. Бұл тенденцияны қаптаманың кафтанға трансформациялануынан да көреміз. Теріден жасалған киім қажеттілігі азайғандықтан, түріктер матаны пайдалануды кең жолға қояды.

Ұлттық киімнің әр компоненті лингвомәденирема тұрғысында белгі, тілдік мән және мәдени мазмұнның бірлігін құрайды. Бұл бірліктің синтезі тығыз болған сайын, ұлттық киімнің модернизацияға түсуі қиындай түседі. Сырттан, яғни басқа этностардың мәдени ықпалы негізінде қабылданған киімдер тез өзгеріске түсуге, жаңа форма не үлгіге айналуға

бейім болса, ұлттық киімнің тұрақтылығы оның мәдени мазмұнымен белгіленеді. Ұлттық киім компоненттері этностың тұрмыс-тіршілігін айқындаушы бейнелер жиынтығы ұлттық дүниетанымның айнымас бөлігі тұрғысында тұрақтылық танытады. Мәдени мазмұнды құрайтын бейнелер, ассоциациялар киімдердің номинациясына телінген. Егер де киімнің жасалу технологиясында не материалында өзгеріс орын алса, мәдени мазмұн ыдырайды. Сондықтан қазақ кафтан атауына этимология болған қаптаманың трансформациясын қабылдай алмады. Суық климатқа лайықталған қаптама теріден жасалу сипатынан айрылғанда, қазақ үшін жат киім бола бастайды. Киімнің мәдени мазмұны ассоциацияларға, бейнелерге сәйкестігінен айрылып, мән мен атауда қайшылық туындайды. Бұл қайшылықты қазақ этносы «жат киімге» басқа, өз мәніне сәйкес келетіндей атау береді. Ал түріктер үшін терінің орнына бағалы, құнды материалды қолданғандықтан, қаптама кафтан түрінде өз технологиясын сақтап қалғандай болды. Арзан матадан жасалған қаптаманы олар ентари деп атады.

Бұл үдерісті шекпен киіміне қатысты байқауға болады: түйе емес, басқа жүннен тоқылғанда, шекпен өзінің функциясын атқара алмайды. Қазақ номинациясы тікелей функциямен байланысты болғандықтан, лингвомәдениреманың бірлігі бұзылып, киімнің мәдени мазмұны «шекпен» атауына сәйкес келмейді. Осыдан шекпен шапанға айналғанын көреміз. Киім модификацияға ұшырағанда, бірден жаңа атауға немесе әуелгі киім атауында фонетикалық, буындық өзгерістер орын алып, жеке дара киімнің пайда болуына жол береді. Түріктер де шекпеннің материалына өзгеріс енгізгендіктен, шекпенді «жепкенге» айналдырған. Түріктердің жепкені «балеро» типтес киімге ұқсап кеткен.

Қарастырылған шалбар, қаптама, шекпен, кебенек киімдерінің әскери жағдайға көбірек бейімделу тұрғысында қалыптасқанын көреміз. Алайда бұл бейімделудің кері жүруі де ықтимал: салт аттылық киім жаугершілік жағдайға көбірек ыңғайланған. Нәтижесінде, қазақ және түрік киімдерінің элементтері XIX-XX ғасырлардағы әскери киімдерде көрініс береді.

Қазақ та, түрік те, киімді лингвомәденирема тұрғысында қарастырғандықтан, оның жасалу технологиясына, атауына, функциясының бірлігін қатаң сақтаған. Сондықтан да қазақ пен түріктердің ұлттық киімін статикалық деп сипаттауға болады. Алайда түрік халқы өз

ортасына бейімделу барысында ұлттық киімді түр-түс жағынан модификациялауға бейім. Бірақ өкініштісі, үлгі-фасоны сақталған қазақ және түрік киімдерінің атаулары шетілдік болып, ал төл атауларын архаизмге айналу тенденциясын көреміз.

Әдебиеттер

- Ayhan Fatma. (2021). Türk geleneksel giyim kültüründe şalvar, Humanities Sciences (NWSANS). – 16(1). pp. 59-70.
- Görünür Lale, Semra Ögel. (2006). Osmanlı kaftanları ile entarilerinin farkları ve kullanılışları Itüdergisi/B Sosyal Bilimler Cilt:3, Sayı:1, 59-68 Aralık.
- Fidan Süleymen, (2011). Türk kültüründe askeri giyim ve asker modası Milli Folklor. Sayı 92
- Flugel, John Carl, (1971). The Psychology of Clothes. Londra: The Hogarth Pres.
- David Cole. (2007). The Survey of U.S. Army Uniforms, Weapons and Accoutrements.
- Kaşkarlı Mahmut. (1985). Divanı Lügatit Türk 1.Cilt.
- Reşat Ekrem Koçu. (1969). Türk giyim kuşam ve süslenme sözlüğü, Sümerbank kültür yayınları.
- Байгунисова Г. И. (2009). Экстралингвистический компонент при формировании лингвокультурологического поля // Вестник Казну Серия Востоковедения. – №2. – С. 47.
- Воробьев В.В. (2006). Лингвокультурология: (Теория и методы). – М.: Изд-во Рос. Ун-та дружбы народов, 331.
- Екеева Э.В., Екеев Н.В. (2021). Особенности национальной одежды алтайцев // Oriental Studies. – Т.14. – №1. – С 103-114.
- Захарова И. В. , Ходжаева Р. Д. (1964). Казахская национальная одежда (XIX – начало XX века). – Алма-Ата: Наука.– 178 стр.
- Исторические описания и вооружения Российских Войск – СПб., 1841.
- Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. (1979). 4 Том. – Алматы: Ғылым, 672 б.
- Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. (1982). 6 Том. – Алматы: Ғылым, 624 б.
- Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. (1986). 10. Том. – Алматы: Ғылым, 532 б.
- Тұрманжанов Ө., Ахметбекұлы К. (2004). Қазақтың мақал-мәтелдері – Алматы: Раритет, 440 б.
- Карасик В.И. (2002). Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена – 477 с.
- Мағауин М. (1970). Алдаспан XV – XVIII ғасырлардағы қазақ ақын, жырауларының шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 278 б.
- Мамонтов А. С. (2000). Язык и культура: Основы сопоставительного лингвострановедения: диссертация / Российская Академия Наук, Институт Языкознания РАН. – М., 326 стр.
- Әлішер Науаи, (1941). «Ескендір дуалы».
- Оспан М. (2004). Мірдің оғы. Таңдамалы мақал-мәтелдер. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 360 б.
- Потапов Л. П. (1949). Особенности материальной культуры казахов, обусловленные кочевым образом жизни // Сборник музея Антропологии и этнография. – Том 12. – С.43-70.
- «Русская военная сила». (1888). Составлено группа офицеров генерального штаба в Москве. – Издание И.Н. Кушнерова. – Выпуск 2. Период Монгольского ига и начало Московского государства. – М., 168 стр.
- Ысқақова А., Сыздықова Р., Сарыбаев Ш. (1966). Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы: Қазақ ССР-ның «Ғылым» баспасы. – 240 б. <https://how-to-all.com/>
https://adyrna.kz/post/2348?lang_name=en-it&sait=ar. 08.08.2022 10.30
<https://sozluk.gov.tr/> 10.09.2022 10.25
<https://tr.wikipedia.org/wiki/Сепкен>; 07.07.2022 21.45
<https://www.kadinisci.org/kultur-sanat/mor-cepkenli-kadinlar-anlatiyor/07.07.2022 21.30>
<https://kk.wikipedia.org/> 07.08.2022 20.30

References

- Ayhan Fatma. (2021). Türk geleneksel giyim kültüründe şalvar, Humanities Sciences (NWSANS). – 16(1). pp. 59-70.
- Alisher Navoi. (1941). «Eskendir dualy»
- Bajgunisova G. I. (2009). Jekstralingvisticheskiy komponent pri formirovanii lingvokul'turologicheskogo pole Vestnik Kaznu Serija Vostokovedeniya – №2. – P. 47.
- Görünür Lale, Semra Ögel. (2006). Osmanlı kaftanları ile entarilerinin farkları ve kullanılışları Itüdergisi/B Sosyal Bilimler Cilt:3, Sayı:1, 59-68 Aralık.
- David Cole. (2007). The Survey of U.S. Army Uniforms, Weapons and Accoutrements
- Ekeeva Je.V. Ekeev N.V. (2021). Osobennosti nacional'noj odezhdy altajcev Oriental Studies T.14.№1. – S. 103-114.
- Fidan Süleymen. (2011). Türk kültüründe askeri giyim ve asker modası Milli Folklor. Sayı 92
- Flugel, John Carl. (1971). The Psychology of Clothes. Londra: The Hogarth Pres,
- Istoricheskie opisaniya i vooruzheniya Rossijskih Vojsk', Sanktpeterburg 1841.
- Kazak tilinin tysindirme sozdigi. (1979). 4 Tom. – Almaty: Gylym, 672 b.
- Kazak tilinin tysindirme sozdigi. (1982). 6 Tom – Almaty: Gylym, 624 b.

- Kazak tilinin tıysındırme sozdıgı. (1986). 10 Tom. – Almaty, Gylym, 532 b.
- Kaşkarlı Mahmut. (1985). Divanı Lügatit Türk 1.Cilt
- Karasik V.I. (2002). Jazykovoı krug: lichnost', koncepty , diskurs. - Volgrad: Peremena -477s.
- Magauin M. (1970). Aldaspan XV-XVIII gassyrlardagy kazak akyn, zhyraularynyn shygarmalar zhinagy. – Almaty: Zhazushy baspasy, 278 b.
- Mamontov A. Stepanovich (2000). Jazyk i kul'tura: Osnovy sopostavitel'nogo lingvostranavidenija diissertacija Rossijskaja Akademija Nauk, Institut Jazykoznanija RAN, Moskva
- Turmanzhanov O., Ahmetbekuly K. (2004). Kazaktyn makal – matelderı– Almaty: Raritet, 440 b.
- Ospan M. (2004). Mirdin ogy. Tandamaly makal-matelder. – Almaty: «Mektep» baspasy, 360 b.
- Potapov L.P. (1949). Osobennosti material'noj kul'tury kazahov, obuslovlennye kochevym obrazom zhizni. Sbornik muzeja Antropologii i jetnografija Tom 12. – pp.43-70.
- «Russkaja voennaja sila» (1888). Sostavleno gruppa oficerov general'nogo shtaba v Moskve izdanie I.N. Kushnerova. – Vypusk 2. – Period Mongol'skogo ıga i nachalo moskovskogo gosudarstva Moskva. – P.168.
- Reşat Ekrem Koçu. (1969). Türk giyim kuşam ve süslenme sözlüğü, Sümerbank kültür yayınları.
- Vorob'ev V.V. (2006). Lingvokul'turologija: (Teorija i metody) M.: Izd-vo Ros. Un-ta družby narodov. – P. 331.
- Үсқақова А. Сыздықова Р., Ш. Сарыбаев. (1966). Қазақ тілінің қысқаша jetimologijalyk sozdıgı, Almaty: Kazak SSR-нын «Gylym» baspasy – 240 b. <https://how-to-all.com/>
- Zaharova I. V., Hodzhaeva R. D. (1964). Qazahstanskaja nacional'naja odezhda (XIX – nachalo XX veka). – Alma-ata: Nauka, 178 b.
- https://adyna.kz/post/2348?lang_name=en-it&sait=ar 08.08.2022 10.30
- <https://sozluk.gov.tr/> 10.09.2022 10.25
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/Cepken>; 07.07.2022 21.45
- <https://www.kadinisci.org/kultur-sanat/mor-cepkenli-kadinlar-anlatiyor/> 07.07.2022 21.30
- <https://kk.wikipedia.org/> 07.08.2022 20.30